

Actief burgerschap in de klas: Eerste observaties met een kijkwijzer voor kinderen van 5 tot 12 jaar

Peter Dejonckheere, Elien De Meyere, Stephanie Vervaeke & Linde Zutterman

Context en inleiding

Burgerschapseducatie. Meer en meer wordt het stimuleren van de ontwikkeling van burgerschap een deel van de onderwijstaak. Burgerschapseducatie kan hierbij gericht zijn op een politieke dimensie zoals het bijbrengen van kennis over democratie. Burgerschapseducatie kan echter ook gericht zijn op sociale en individuele dimensies (ten Dam, Geijssels, Reumerman, & Ledoux, 2010). Het gaat dan bijvoorbeeld over het stimuleren van kritisch denken, andere perspectieven kunnen innemen, kunnen reflecteren over rechtvaardigheid, zich democratisch kunnen opstellen, enzovoort, en dit alles binnen een sociaal geaccepteerd kader (ten Dam, et al).

Burgerschapseducatie die gericht is op een sociale dimensie sluit aan bij de sociaal constructivistische visie op leren. Deze stelt dat kennis niet objectief bestaat, maar wordt gevormd door de interpretaties en constructies van lerenden binnen een sociale en culturele context. Het stelt dat leren plaatsvindt door middel van sociale interacties, samenwerking en gedeelde ervaringen. De visie beklemtoont het belang van leren door middel van authentieke activiteiten en betrokkenheid bij complexe en uitdagende onderwijsopdrachten.

Actief participeren in het kader van burgerschap is dus mogelijk wanneer kinderen en jongeren voldoende ervaringen met sociale situaties kunnen opdoen en leerstrategieën kunnen uittesten die de complexiteit van een maatschappij weergeven (Ahrari, et al. 2014). Deze maatschappij kan uiteraard de school zelf zijn: de school is dan als het ware een *mini-samenleving*. Het exploreren binnen zo'n minisamenleving geeft kinderen dan de mogelijkheid te om te gaan met betrokkenheid en verantwoordelijkheid. Het exploreren en uittesten ondersteunt het ontwikkelen van kennis, vaardigheden, attitudes die nodig zijn om actieve en betrokken burgers te worden. Ze helpt lerenden te begrijpen hoe de samenleving werkt, hen bewust te maken van hun rechten en hun verantwoordelijkheden, en hen te stimuleren om actief deel te nemen aan de gemeenschap en maatschappelijke kwesties.

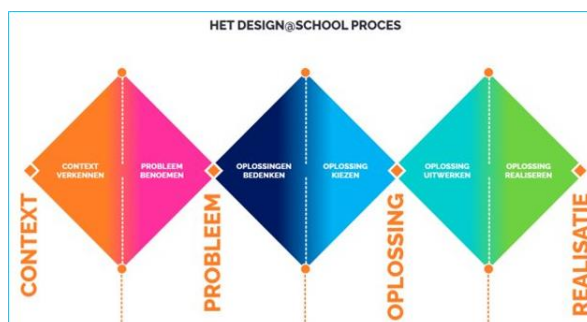
Uiteraard is de invulling van actief burgerschap leeftijdsafhankelijk. Bij jongere kinderen, zoals kleuters en basisschoolleerlingen, zal de nadruk veeleer liggen op hands-on activiteiten, spel, samenwerkingen probleemoplossende vaardigheden. Het bevorderen van interactie en samenwerking is dan van belang. Bij oudere kinderen, zal de nadruk worden gelegd op meer complexe en abstracte concepten. Dit biedt voor leerkrachten dan meer gelegenheden om diepgaandere discussies, en debatten op te zetten.

Didactiek. Het spreekt voor zich dat lesgevers nood hebben aan richtlijnen over hoe actief burgerschap concreet kan worden opgezet in de klas of op school. Dit met de bedoeling lerenden kansen te bieden om met betrokkenheid, inspraak en besluitvorming te experimenteren. De didactiek ontworpen door het Expertisecentrum Onderwijsinnovatie (Hogeschool Vives): *Ontwerpers van een duurzame toekomst* is zo'n methode en is gericht op het onderwijs van de basisschool. Meer informatie over de didactiek kan gevonden worden op www.burgerschapatschool.be. De didactiek laat toe:

- interpersoonlijke competenties te ontwikkelen, zoals op een constructieve manier met elkaar omgaan, je eigen mening op een geweldloze manier uiten, communiceren en samenwerken, een luisterhouding kunnen aannemen enzovoort;
- het oefenen van actieve deelname aan de samenleving, waarbij de school als mini-samenleving een oefenplaats vormt voor betrokkenheid en engagement.

Binnen de didactiek Ontwerpers van een duurzame toekomst, verdiepen de leerlingen zich in een specifiek thema (bv feest op school, ...). De aanpak is vaak projectmatig (de inhoud wordt door de school gekozen) en verdeeld over verschillende lesweken. De opzet is dat kinderen in de klas via het principe van *human-centered-design* diensten of systemen ontwerpen, vertrekkende vanuit de wensen en de noden van de gebruiker én met oog voor duurzaamheid. De relevantie van de ontwikkelde oplossing wordt doorheen het hele ontwerpproces regelmatig afgetoetst aan de werkelijkheid en bijgestuurd waar nodig (designatschool, 2023). Het human-centered design zoals gebruikt in de didactiek werd ontworpen door het *British Design Council* (2018) en beschrijft manieren van denken die professionele ontwerpers ook gebruiken: in alle creatieve processen worden een aantal mogelijke ideeën gecreëerd (divergent denken) alvorens te verfijnen en te versmallen tot het beste idee (convergent denken) (designatschool, 2023).

Onder divergerend denken verstaan we bijvoorbeeld het brainstormen en creëren van mogelijke ideeën. Convergerend denken daarentegen verwijst naar we het verengen van het aantal ideeën tot de beste (of betere) optie(s), al dan niet ondersteund door middel van stemming met de groep, zie Figuur 1. Bij convergerend denken worden er met andere woorden keuzes gemaakt en knopen doorgehakt.

Figuur 1:

Het proces van divergeren (breed denken) en convergeren (keuzes maken), wordt meerdere keren doorlopen om op die manier te komen tot 1) het kunnen formuleren van een probleem, 2) het kiezen van een oplossing (bv een plan van aanpak) en 3) een het uitwerken van de oplossing (bv iets maken of realiseren).

Men kan stellen dat doorheen dit proces, competenties zoals samenwerking, overleg, acceptatie en beslissen actief worden uitgetoetst. Op die manier kan er met burgerschapscompetenties worden geëxploreerd en kunnen stabiele kennisconstructen, vaardigheden en attitudes ontstaan. Hierbij is het van belang dat de leerkracht een coachende rol opneemt en een open houding nastreeft waarin kinderen hun ideeën vrijelijk kunnen uiten.

Burgerschapscompetenties meten

Competenties. Het observeren van burgerschapscompetenties is een uitdaging omdat het net een brede *range* aan vaardigheden, kennis en attitudes omvat. Verschillende methodieken kunnen worden ingezet:

- *Zelfbeoordelingen*: lerenden kunnen worden gevraagd om de eigen burgerschapscompetenties te evalueren aan de hand van vragenlijsten. De mate waarin de lerende zichzelf kan evalueren is echter afhankelijk van het vermogen tot zelfreflectie bij het kind of de jongere.
- *Observaties*: Observatoren kunnen worden ingezet om het gedrag en de betrokkenheid van individuen in burgerschapssituaties te beoordelen. Dit kan worden gedaan door middel van gestructureerde observaties, waarbij specifieke gedragsindicatoren worden gescoord, of door informele observaties in authentieke situaties, zoals in de klas of op school.
- *Interviews*: Interviews (al dan niet gestructureerd) worden afgenomen bij lerenden om inzicht te krijgen in hun kennis, attitudes en waarden met betrekking tot burgerschap. Ook hier is de mate waarin de lerende zichzelf kan evalueren leeftijdsafhankelijk.
- *Portfolio's*: Ook portfolio's kunnen worden gebruikt om gegevens te verzamelen van het burgerschapswerk van leerlingen zoals teksten, reflectieverslagen, voorbereidingen of presentaties. Deze inhouden kunnen verwijzen naar bepaalde burgerschapscompetenties.

Welke methode men ook verkiest, het is van belang om burgerschapscompetenties te omschrijven in termen van concrete, observeerbare of meetbare constructen. Met andere woorden waar moet men aandacht voor hebben om bijvoorbeeld ontwikkelingen op het vlak van burgerschapscompetenties te kunnen zien of om bijvoorbeeld specifieke competenties in kaart te kunnen brengen?

ten Dam, Geijssel, Reumerman en Ledoux (2010) hebben getracht de competenties te beschrijven waarop actief burgerschap moet gericht zijn en dit voor leerlingen van 11 tot 16 jaar. Het betreffen vaardigheden of sociale taken die jongeren als burgers in de samenleving moeten kunnen vervullen met name:

- democratisch handelen (het aanvaarden van en bijdragen aan een democratische samenleving).
- maatschappelijk verantwoord handelen (medeverantwoordelijkheid nemen voor de leefgemeenschappen waartoe men behoort)
- omgaan met conflicten (betreft lichte conflictsituaties of belangentegenstellingen)
- omgaan met verschillen (omgaan met sociale, culturele, religieuze en uiterlijke verschillen)

Voor elk van deze *sociale taken* werd vervolgens nagegaan wat jongeren nodig hebben om deze taken te kunnen vervullen in termen van volgende componenten: 1) kennis (bv kennis hebben over de grondwet), 2) attitudes (bv tolerantie kunnen opbrengen), 3) vaardigheden (bv een ander gezichtspunt kunnen aannemen) en 4) reflectie (bv kritisch kunnen zijn) (ten Dam et. al, 2010). Naast de focus op *burgerschapscompetenties* werd ook een vragenlijst (observatie-instrument) voor lesgevers (of observatoren) ontwikkeld die zich richt op het scoren van waarneembaar *burgerschapsgedrag* bij leerlingen. Voorbeelden van observeerbaar gedrag voor de verschillende sociale taken zijn:

- **democratisch handelen** (bv: *praat door anderen heen, laat ze niet aan het woord*),

- **maatschappelijk verantwoord handelen** (bv: *geeft voorrang aan eigen belangen, ook al dat anderen schaad*),
- **omgaan met conflicten** (bv: *tracht te voorkomen dat een ruzie uit de hand loopt*) en
- **omgaan met verschillen** (bv: *gaat kinderen die 'anders' zijn dan die uit de eigen groep uit de weg*).

De huidige studie. In de huidige studie verkennen we de sociale taken die ten Dam et al (2010) hebben omschreven, met betrekking tot waarneembaar of observeerbaar burgerschapsgedrag, en dit bij kinderen tussen 5 en 12 jaar.

Er werd een beknopt observatie-instrument of kijkwijzer ontworpen gebaseerd op ten Dam et al (2010), met de bedoeling na te gaan 1) in welke mate het instrument toelaat om sociale competenties en samenwerkingsvaardigheden in het kader van burgerschapsgedrag bij kinderen tussen 5 en 12 jaar te observeren en 2) in welke mate het instrument in staat is om leeftijden op het vlak van burgerschapscompetenties met elkaar te vergelijken.

Opbouw instrument. Het observatie-instrument is voorzien van twee kolommen (een gedeeltelijke weergave is te zien in figuur 1 en Bijlage 1). In de linker kolom staan verschillende items opgesomd die als aandachtspunten fungeren om burgerschapsgedrag gericht te kunnen waarnemen. Rechts is er ruimte voorzien voor een kwalitatief verslag. De items in de linker kolom werden deels overgenomen van ten Dam et al (2010), andere items zijn aangepaste items of toegevoegde items voor de betrokken leeftijden of activiteiten die met de kinderen in de klas zullen worden uitgevoerd.

Aandachtspunten	Kwalitatief verslag
Democratisch handelen	
1 in een discussie duidelijk maken wat men van iets vindt	
2 aan de eigen mening vasthouden als men echt gelijk heeft	
3 opkomen voor een eigen mening of een eigen idee	
4 een idee uiten	
...	
Verantwoord handelen - Omgaan met conflicten - Omgaan met verschillen	
17 bij een ruzie terug vrienden maken	
24 zich aanpassen aan andermans gewoonten	
29 anderen uit de weg gaan die anders zijn	
33 de spelregels overtreden bij sport en spel	
...	

Figuur 1: voorstelling van de opbouw van het observatie-instrument.

Onderzoeksvragen

De huidige studie is een verkennend onderzoek waarin wordt nagegaan op welke manier jonge kinderen sociale competenties en samenwerkingsvaardigheden inzetten in het kader van burgerschapsparticipatie in de klas (lager onderwijs). We hanteren volgende onderzoeksvragen:

1. in welke mate laat het instrument toe sociale competenties en samenwerkingsvaardigheden in het kader van burgerschapsgedrag bij kinderen tussen 5 en 12 jaar te observeren;
2. in welke mate is het instrument in staat is om leeftijden op het vlak van burgerschapscompetenties te vergelijken.

Methode & Procedure

De betrokken school (Basisschool Kaspar te Rekkem) volgde reeds gedurende twee jaar vormingen, onder andere een lerend netwerk, rond burgerschap in het onderwijs. Ze omschrijven burgerschap als ruim, groot, bewustwording van vele zaken, sociale vaardigheden, ... Ze gingen reeds aan de slag met het burgerschapskompas, ontwikkeld door *Katholiek Onderwijs Vlaanderen*.

De school heeft een actieve leerlingenraad. Ze bepalen, plannen en realiseren zelf activiteiten (onder begeleiding van een leerkracht). Zo werken ze bijvoorbeeld voetbaltornooien uit voor over de middag om conflicten te vermijden.

Een eerste observatie werd uitgevoerd op 12/01/2023 met een groep kinderen ($N=5$, 2 kleuters en 3 lagereschoolkinderen) uit de 3de kleuterklas en het 6de leerjaar. De kinderen gingen aan de slag met de werkvorm *droomscenario* in kleine groep: Op een groot blad tekenen ze hun ideeën voor de inrichting van de kloostertuin. De leerkrachten zijn er zagezegd niet, ze worden verwacht het gebeuren zelf in goede banen te leiden. Twee leerkrachten waren betrokken tijdens de activiteit naast 1 observator die de bevindingen volledig uitschreef in de kijkwijzer en gebruik maakte van de aandachtspunten in de linkerkolom van het observatieinstrument.

Een tweede observatie werd uitgevoerd op 6/02/2023 bij 4 kinderen uit het eerste leerjaar ($N=4$). Ieder kind kreeg een halve foto van een feest. De kinderen vulden de foto aan met wat zij graag op een *feest* hadden willen zien. De halve foto's tonen typische beelden van feest, bijvoorbeeld dansende mensen, ballonnen en vlaggen, enzovoort. De tekeningen werden klassikaal of in kleine groep besproken. Eén leerkracht was betrokken naast de observator.

De leerkrachten van de betrokken klassen kregen op voorhand een theoretische uiteenzetting over de didactische aanpak, ook werden de doelstellingen van het onderzoek beschreven en kregen ze concrete instructies om met de leerlingen aan de slag te gaan. De leerkrachten hadden een sterke inbreng in de uitvoering en het ontwerp van het gekozen thema. Na afloop werd met de leerkrachten gereflecteerd over de afgelopen gebeurtenissen en werd er besproken hoe de activiteiten konden worden bijgesteld en aangepast. De leerkrachten kregen eveneens inzage in de kijkwijzer.

Resultaten & Eerste Conclusies

Vanuit de kwalitatieve beschrijvingen werd genoteerd hoeveel gedragingen in de rechterkolom *matchten* met de items in de linkerkolom van de kijkwijzer. Het betreft slechts een verkenning van de kijkwijzer en de werkbaarheid ervan in een concrete klasgroep die aan het werk is gegaan met de didactiek '*ontwerpers van een duurzame toekomst*'. In onderstaande tabel werd het aantal geobserveerde gedragingen per item genoteerd voor de klasgroepen apart.

Tabel 1: Aantal geobserveerde gedragingen per item voor democratisch handelen voor een observatie met kinderen uit het eerste leerjaar en een observatie van een gemengde groep kinderen uit de 3de kleuterklas + kinderen uit het 6de leerjaar.

ITEM	6/02 Kaspar 1 ^{ste} lj		12/01 Kaspar 3kk+6lj		Totaal	
	-	+	-	+	-	+
A Democratisch handelen	0	17	0	19	0	36
1 in een discussie duidelijk maken wat men van iets vindt						
2 aan de eigen mening vasthouden als men echt gelijk heeft				1		1
3 opkomen voor een eigen mening of een eigen idee		2		1		3
4 een idee uiten		7		3		10
5 tegen de mening van de leerkracht ingaan		1				1
6 gemakkelijk meedenken en meepraten				2		2
7 anderen laten uitspreken						
8 luisteren naar de redenen waarom anderen iets kiezen				3		3
9 openstaan voor ideeën van anderen		5		4		9
10 door anderen heen praten						
11 rekening houden met de wensen van anderen als er een beslissing moet worden genomen				1		1
12 nieuwsgierig zijn naar wat anderen te vertellen hebben		1		4		5
13 zich neerleggen bij een genomen beslissing		1				1
14 afwijkende meningen afwijzen of bekritisieren						
15 lachen met andermans mening of andermans ideeën belachelijk maken						
16 nieuwe regels of regels die veranderen accepteren						

Tabel 2: Aantal geobserveerde gedragingen per item voor verantwoord handelen, conflicten en omgaan met verschillen voor een observatie met kinderen uit het eerste leerjaar en een observatie van een gemengde groep kinderen uit de 3de kleuterklas + kinderen uit het 6de leerjaar.

ITEM	6/02 Kaspar 1 ^{ste} lj		12/01 Kaspar 3kk+6lj		Totaal	
	-	+	-	+	-	+
B Verantwoord handelen, conflicten en omgaan met verschillen	1	1	2	5	3	6
17 bij een ruzie terug vrienden maken						
18 oplossingen verzinnen bij een ruzie waar iedereen tevreden mee is						
19 een ruzie afwenden						
20 voorkomen dat een ruzie uit de hand loopt						
21 het eigen gedrag in vraag stellen en de eigen rol bij conflicten en ruzies bekijken						
22 vaak betrokken in een ruzie of een conflict (-)	1				1	
23 het opnemen voor anderen bij een conflict						
24 begrijpen wat de andere voelt of denkt bij een ruzie						
24 zich aanpassen aan andermans gewoonten						
25 kinderen aanvaarden die verschillend zijn (bv migratieachtergrond, anderstalig, ontwikkelingsachterstand)						
26 anderen veroordelen op uiterlijke kenmerken (-)						
27 discriminerende opmerkingen maken (-)						
28 zich aanpassen andermans regels en gewoonten						
29 anderen uit de weg gaan die anders zijn (-)						
30 anderen niet willen kennen (-)						
31 opruimen zonder protest als dat gevraagd wordt						
32 zich onttrekken aan groepstaken en samen klusjes doen (-)						
33 de spelregels overtreden bij sport en spel (-)						
34 gemaakte afspraken overtreden (-)						

35 voorrang geven aan eigen belangen, ook als dat anderen schaadt (-)			1		1	
36 verantwoordelijkheid tonen voor de klas				2		2
37 zich verantwoordelijk opstellen ten aanzien van anderen		1		3		4
38 zorgzaamheid tonen voor anderen			1		1	

Competenties: Democratisch handelen versus Verantwoord handelen/Conflicten/Omgaan met verschillen

Er zijn aanwijzingen dat de eerste groep competenties onder *democratisch handelen* veelvuldiger geobserveerd wordt dan de tweede groep competenties onder *verantwoord handelen, conflicten en omgaan met verschillen* (36 acties versus 6 acties).

Dit verschil in het aantal waarnemingen kan op diverse manieren worden verklaard. Ten eerste benadrukt democratisch handelen de actieve betrokkenheid en participatie van lerenden wat gemakkelijker waarneembaar is dan verantwoord handelen. Democratisch handelen richt zich immers op het stimuleren van de deelname van kinderen aan democratische processen zoals discussies, overleg en het formuleren van meningen in de groep. Zo is het gedrag 'een idee uiten' (4) (democratisch handelen) gemakkelijker waar te nemen dan het gedrag 'zich aanpassen aan andermans gewoonten' (verantwoord handelen, conflicten en omgaan met verschillen).

In tweede instantie is verantwoord handelen niet steeds eenduidig vast te stellen. Zo kan verantwoord handelen vanuit meerdere manieren worden geïnterpreteerd. Dit maakt het moeilijker om verantwoord handelen eenduidig waar te nemen en te beoordelen. Voorbeelden van items zijn: *anderen veroordelen op uiterlijke kenmerken* (26), *anderen uit de weg gaan die anders zijn* (29), enz. Wanneer wordt veroordelen en anderen uit de weg gaan immers echt duidelijk waarneembaar? Daarmee samenhangend, ten derde, is verantwoord handelen complexer. Vaak is een begrip van ethische principes en morele overwegingen betrokken wat het observatie bemoeilijkt. Bepalen of er democratisch wordt gehandeld is dan weer minder complex (deelnemen aan discussies of niet) en dus gemakkelijke waarneembaar.

Competenties: Effecten van leeftijd

De observatie suggereert ook een *leeftijdseffect*. Met enige voorzichtigheid kan men stellen dat de groep kinderen uit het eerste leerjaar minder goed in staat zijn tot verantwoord handelen in vergelijking met democratisch handelen. De gemengde groep (3de kleuterklas + 6^{de} leerjaar) toont meer gedrag op het vlak van verantwoord handelen, omwille van de aanwezigheid van de oudere kinderen in de groep. Waarom dit leeftijdseffect er is kan toegeschreven worden aan diverse factoren. Verantwoord handelen vereist vaak het vermogen om gevolgen te overzien (globaal oordelen), empathie te tonen en overwogen beslissingen te nemen (Such, & Walker, 2004), die zich pas ontwikkelen naarmate kinderen ouder worden. Ten tweede hebben jonge kinderen meer moeite met het sturen van hun emoties en het begrijpen van emoties van anderen. Dit kan van invloed zijn op de mate waarin het kind in staat is om verantwoorde beslissingen te nemen en rekening te houden met de gevoelens en behoeften van anderen. Ten derde kunnen jonge kinderen minder goed samenwerken en zijn ze minder bedreven in het omgaan met conflicten door hun meer egocentrische houding en hun gebrek aan vaardigheden binnen deze competenties.

Competenties: rangorde onder democratisch handelen

In tabel 3 wordt een rangordening weergegeven van de competenties die onder *democratisch handelen* werden geobserveerd (voor beide observaties).

Tabel 3: Een rangschikking van het aantal geobserveerde gedragingen per item voor democratisch handelen voor een observatie met kinderen uit het eerste leerjaar en een observatie van een gemengde groep kinderen uit de 3de kleuterklas + kinderen uit het 6de leerjaar.

4 een idee uiten	10
9 openstaan voor ideeën van anderen	9
12 nieuwsgierig zijn naar wat anderen te vertellen hebben	5
8 luisteren naar de redenen waarom anderen iets kiezen	3
3 opkomen voor een eigen mening of een eigen idee	3
6 gemakkelijk meedenken en meepraten	2
2 aan de eigen mening vasthouden als men echt gelijk heeft	1
5 tegen de mening van de leerkracht ingaan	1
11 rekening houden met de wensen van anderen als er een beslissing moet worden genomen	1
13 zich neerleggen bij een genomen beslissing	1
10 door anderen heen praten	0
14 afwijkende meningen afwijzen of bekritisieren	0
15 lachen met andermans mening of andermans ideeën belachelijk maken	0

De competenties die het meest naar voren komen zijn *het uiten van een idee* en *het openstaan voor ideeën van anderen*. Daarentegen, *zich neerleggen bij een genomen beslissing*, *aan de eigen mening vasthouden als men echt gelijk heeft*, enz. worden minder geobserveerd. Dit betekent niet dat deze competenties minder ontwikkeld zijn, wel dat de competenties door de activiteiten minder worden aangesproken. Items 10, 14 en 15 zijn negatief geformuleerde items maar werden tijdens de observaties niet opgemerkt. Het is te voorbarig om hieraan conclusies te koppelen omdat er mogelijk te weinig situaties zich hebben voorgedaan waar de competenties worden aangesproken of het gedrag heeft zich niet voorgedaan binnen deze activiteit. Mogelijk deed negatief gedrag zich effectief minder voor omwille van het aangekondigde onderzoeks karakter van de sessies (*'er is een onderzoeker aanwezig'*).

Didactische principes

Bovenstaande inzichten kunnen leiden tot specifieke *didactische principes* voor het opzetten van actief burgerschap in de klas, afhankelijk van de leeftijd van het kind.

Leerkrachten kunnen aandacht bieden aan het opzetten van activiteiten waar specifieke competenties meer naar boven kunnen komen of waar competenties meer worden aangesproken. Bijvoorbeeld de competentie *gemakkelijk meedenken en meepraten* (6) wordt weinig aangesproken tijdens de observaties. De leerkracht kan wel inzetten op het stellen van vragen of het presenteren van stellingen en kleuters één voor één de kans even om hun motivaties en gedachten te delen en toe te lichten. De leerkracht kan hierbij benadrukken dat meningen worden gerespecteerd. Zij of hij kan verder de kleuters aanmoedigen om naar elkaar te luisteren en op elkaars ideeën te reageren door vragen te stellen (*waarom*-vragen).

Ook de leeftijd speelt een rol in het formuleren van didactische principes. Bij jonge kinderen kan er zeker ingezet worden op competenties die bij democratisch handelen behoren. De competenties onder verantwoord handelen kunnen eveneens een focus zijn maar zijn uitdagender voor het kind én

voor de leerkracht omdat ze meer sturing vragen van de lesgever in *real time*. Democratisch handelen wordt in het algemeen (Leeman, 2014) ondersteund vanuit verschillende principes:

- *Participatie en besluitvorming*: Dit kan bijvoorbeeld gebeuren door kleuters of jonge kinderen medezeggenschap te geven over de keuze van activiteiten, deelactiviteiten, of procedures. Men kan als leerkracht kinderen aanmoedigen om hun meningen en ideeën te uiten, te luisteren naar andere standpunten, enzovoort.
- *Stemmen*: Leerkrachten kunnen jonge kinderen een stem geven als het gaat over keuzes van activiteiten in de klas wat de betrokkenheid en het gevoel dat ze meetellen ten goede komt. Effectief stemmen is een aanpak die ook bij jonge kinderen kan worden toegepast.
- *Waarden*: Leerkrachten kunnen ook gedragsnormen hanteren in hun klas en deze normen effectief benadrukken en ze als belangrijk benoemen. Het gaat dan bijvoorbeeld over eerlijkheid, respect hebben voor anderen, enzovoort;
- *Een focus op spelend leren*: door bijvoorbeeld rollenspel leren jonge kinderen zich in de plaats stellen van anderen en perspectieven te begrijpen;
- *Een focus op het uiten van gedachten en ideeën*: Leerkrachten kunnen inzetten op het aanmoedigen om gedachten en ideeën te uiten en te delen. Ze kunnen inzetten op het stimuleren van discussie en communicatie.

Verantwoord handelen verwachten of stimuleren is bij jonge kinderen uitdagender en vereist meer input van de leerkracht. Leerkrachten kunnen verantwoord handelen ondersteunen door als leerkracht: een rolmodel te zijn voor de leerlingen, door bijvoorbeeld zorg voor de omgeving te tonen, door kleuters of leerlingen verantwoordelijkheden te geven en mogelijkheden te bieden voor exploratie en experimenteren (agency), door leerlingen aan te moedigen tot reflectie en nadenken, enzovoort.

Referenties

Ahrari, S., Othman, J.B., Hassan, M.D., Samah, B.A. & Silva, J. (2014). Understanding Meaning and Characteristics of Civic Development in Higher Education. *Asian Social Science*, 10 (16), doi:10.5539/ass.v10n16p50

British Design Council (2018). *Human Centered Design?* Document geraadpleegd vanaf <https://www.designatschool.net/het-designschool-proces>

Designatschool (2023). Website geraadpleegd op 1/07/2023 vanaf <https://www.designatschool.net/>

Mosier, C. E., & Rogoff, B. (2003). Privileged Treatment of Toddlers: Cultural Aspects of Individual Choice and Responsibility. *Developmental Psychology*, 39(6), 1047–1060.

Leeman, Y. (2014). Burgerschapseducatie in de kleutergroep. *De wereld van het jonge kind*, 42(3), 17-19.

Such, E. and Walker, R. (2004). Being responsible and responsible beings: children's understanding of responsibility. *Children & Society*, 18, 231-242.

Ten Dam, G., Geijssel, F., Reumerman, R., & Ledoux, G. (2010). Burgerschapscompetenties: De ontwikkeling van een meetinstrument. *Pedagogische Studiën*, 87(5), 313–333.

Bijlage 1: Fragment uit de kijkwijzer: democratisch handelen en verantwoord handelen.

Aandachtspunten	Kwalitatief verslag
A Democratisch handelen	
1 in een discussie duidelijk maken wat men van iets vindt	
2 aan de eigen mening vasthouden als men echt gelijk heeft	
3 opkomen voor een eigen mening of een eigen idee	
4 een idee uiten	
5 tegen de mening van de leerkracht ingaan	
6 gemakkelijk meedenken en meepraten	
7 anderen laten uitspreken	
8 luisteren naar de redenen waarom anderen iets kiezen	
9 openstaan voor ideeën van anderen	
10 door anderen heen praten	
11 rekening houden met de wensen van anderen als er een beslissing moet worden genomen	
12 nieuwsgierig zijn naar wat anderen te vertellen hebben	
13 zich neerleggen bij een genomen beslissing	
14 afwijkende meningen afwijzen of bekritisieren	
15 lachen met andermans mening of andermans ideeën belachelijk maken	
16 nieuwe regels of regels die veranderen accepteren	
B Verantwoord handelen, conflicten en omgaan met verschillen	
17 bij een ruzie terug vrienden maken	
18 oplossingen verzinnen bij een ruzie waar iedereen tevreden mee is	
19 een ruzie afwenden	
20 voorkomen dat een ruzie uit de hand loopt	
21 het eigen gedrag in vraag stellen en de eigen rol bij conflicten en ruzies bekijken	
22 vaak betrokken zijn in een ruzie of een conflict	
23 het opnemen voor anderen bij een conflict	
24 begrijpen wat de andere voelt of denkt bij een ruzie	
25 kinderen aanvaarden die verschillend zijn (bv migratieachtergrond, anderstalig, ontwikkelingsachterstand)	
26 anderen veroordelen op uiterlijke kenmerken	
27 discriminerende opmerkingen maken	
28 zich aanpassen aan andermans regels en gewoonten	
29 anderen uit de weg die anders zijn	
30 anderen niet willen kennen	
31 opruimen zonder protest als dat gevraagd wordt	
32 zich onttrekken aan groepstaken en samen klusjes doen	
33 de spelregels overtreden bij sport en spel	
34 gemaakte afspraken overtreden	
35 voorrang geven aan eigen belangen, ook als dat anderen schaadt	
36 verantwoordelijkheid tonen voor de klas	
37 zich verantwoordelijk opstellen ten aanzien van anderen	
38 zorgzaamheid tonen voor anderen	